

Canik Sancağı Terme Kazası Eşrafı Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi ve Ermenilere Yönelik Faaliyetleri 1869 – 1891

*Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi, A Member of Gentry in The Liva of Canik, Township of Terme, and His Activities for Armenians
1869 – 1891*

Volkan AYDEMİR*

Özet

1800'lü yıllarda Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyasi durum, ister istemez tüm Anadolu'yu etkilediği gibi Canik havalisi Ermenilerini de etkilemeye başlamıştır. Ayrıca bölgedeki misyonerlerin bu dönemdeki faaliyetleri de Osmanlıya karşı isyanların başlama nedenlerinden biri olmuştur. Canik sancağına bağlı Terme kazasında bulunan Ermeniler de siyasi karışıklıklardan etkilenmiştir. Terme kazası Ermenileri, devletin siyasi durumunu da dikkate alarak Rusya'daki akrabalarının da çağrılarını üzerine göç etmek istemişlerdir. Bunun üzerine Terme kazasının ileri gelen eşrafı Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi buna engel olmak istemiştir. Bu doğrultuda kendisine ait olan toprakların ve hayvanların bir kısmını onlara bağışlamıştır. Böylelikle onları ekonomik açıdan destekleyerek göç etmelerine engel olmak istemiştir. Ermeniler uzun süre birlikte yaşadıkları Müslüman Türklerin kendilerine yapmış oldukları bu davranış sebebiyle göç hareketinden vazgeçmişlerdir. Bu durum Osmanlının Ermenileri tebaası olarak görmesindedir. Anadolu topraklarında birlikte yaşamaları ve ortak bir kültüre sahip olmaları, onları Osmanlının ve Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Canik, Göç, Ermeni, Rusya, Rum, Terme

Abstract

The political situation of the Ottoman State in the 1800s inevitably began to effect Armenians of Canik as well as the whole Anatolia. In addition, the activities of the missionaries in the region at this period have been one of the reasons for the outbreak of revolts against the Ottoman Empire. The Armenians in Terme township which are connected to the Canik region were also affected by the political chaos. The Armenians of Terme wanted to immigrate to Russia for calls of their relatives which is in this country, considering the political situation of the state. Thereupon, Çukadarzade Hacı Mehmet Efendi, a leading figure of Terme, has wanted to prevent this. Therefore, he has granted some of his own lands and animals to them. Thus, he wanted to support them economically to stop them from migration. The Armenians have left the idea of immigration because of the behavior of Muslim Turks who they lived together for centuries. This is why the Ottoman Empire considered the Armenians as its own folk. Living together and having a common culture in Anatolian lands made them an inseparable part of the Ottoman Empire and Anatolia.

Keywords: Canik, Migration, Armenian, Russia, Greek, Terme

* Ondokuzmayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalı, voli_55@hotmail.com

Giriş

Terme kazasının kısa tarihçesi

Coğrafi olarak Karadeniz Bölgesinin Orta Karadeniz Bölümünde yer alan Canik Sancağı, denize yakın konumu ve idari yapısıyla Karadeniz sahilinin önemli bir kentidir. Canik havalisi yönetim tarihi bakımından Hititler, Pontus Krallığı, Roma İmparatorluğu, Bizans, Danişmendliler, Anadolu Selçukluları, Moğollar, Trabzon Rum Devleti ve takiben dönemlerde bu sahadaki yerel beyliklerin idaresi altında kalmıştır (Öz, 1999: 6). Coğrafi açıdan önemli bir limana sahip olmasının yanında Orta Karadeniz’i iç kısımlara bağlayan bir geçiş noktası konumundadır. İdari bakımdan önce Sivas’a daha sonra da Trabzon’a bağlanmıştır. Osmanlı döneminde Canik, Samsun ile Sinop arasındaki bölgeyi ifade eden bir terimdir. Bu durum Canik’in sadece idari-ticari bakımdan değil askerî açıdan da önemli bir coğrafya olduğunun göstergesidir. Bu nedenle olsa gerek eskiçağ kavimlerinden olan Gaşkaların burada etkisi uzun müddet devam etmiştir. Hititlilerin bu bölgeye tam egemen olamamalarının belki en önemli nedeni Gaşkaların varlığı olmuştur (Tellioglu, 2011: 30). Başta ticari hayatın ve göçlerin etkisiyle birlikte burada önceden yerleşmiş olan Müslümanlar ve Gayrimüslimlerden oluşan kozmopolit bir nüfus yapısı meydana gelmiştir. Genel olarak Canik sancağının çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Mezhep ve etnik yapı bakımından bölge halkı Ortodoks Rumlar, Katolik Ermeniler ve Protestan Ermenilerden oluşmuştur. Böylece Canik sancağında farklı kültürlerin etkileşimi ortaya çıkmıştır. Merkezde olduğu gibi sancağa bağlı kazalarda da durum farklı olmamıştır. Canik Sancağında XVI. yüzyılın sonlarına doğru idari yapılanmada meydana gelen değişiklik neticesinde yeni kazalar ortaya çıkmıştır. Bunlar daha çok mahalle statüsünde olup “*Kendir Hasları*” olarak bilinen Arım, Terme, Satılmış gibi yerleşim merkezleridir (Öz, 1999: 7). Bunların dışında önemli kazalarını Samsun, Kavak, Ünye, Çarşamba ve Bafra oluşturmaktadır. Bu kazaların her biri sosyal, siyasi, idari, askeri ve ekonomik yapı bakımından benzerlik göstermektedir. Ayrıca buraların merkeze yakın olması ve ulaşımın kolay sağlanması birçok durumu da beraberinde getirmiştir. Bu kazalar içerisinde Terme de diğerleri kadar eski bir yerleşim yeridir. İdari taksimata göre 1847 yılı öncesi Sivas’a bağlı olan Canik, bu tarihten sonra Trabzon’a bağlanmıştır. Daha sonra Terme 1877 yılında Niksar ile birlikte Canik sancağına bağlanmıştır (İpek, 1997: 30).

Coğrafi yapısı ve yerleşim

Coğrafi bakımdan Terme, Samsun’un doğusunda, yaklaşık bir saatlik mesafede yer almaktadır. Deniz kıyısına yakın olup yer şekli bakımından küçük bir ovardır. Nüfusunun önemli bir kısmını Müslümanlar, diğer kısmını da Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Arazilerin düz ve yerleşime uygun olması çeltik ekimini de kolaylaştırmıştır. Tarım ve hayvancılık ise önemli geçim kaynağı olup bunun yanında ormanlık alanlarının fazla olması ahşap işlemeciliğini de beraberinde getirmiştir. Balıkçılık, keten, kenevir, pamuk, tütün ekimi de önemli gelir kaynakları arasında olmuştur. XV. yüzyılda Terme kazası *Kendir Haslarından* olup kendi içinde de coğrafi olarak iki bölüme ayrılmıştır. Batısında kalan sahada: Termedos, İnisli/Gölyazı, İmanalısı, Kafırbucağı/Köybucağı, Gerfi/Söğütlü; diğer tarafında ise Emiryusuflu, Geçmişlü, Sancaklı gibi küçük köy mahiyetindeki yerler bulunmaktaydı. Bunların dışında Hüsammescidi maa Dumanlı, Kırçalı, Kocaman, Kuşçulu, Mescidköy, Sakarlı, Şeyhlü, Üskütü (Bağsaray), Yilli (Yerli), Senceklü, Bafracalı, Karkucak, Etyemezli, Geçmiş gibi yerlerde mevcuttur (Öz,

1999: 9). Burada yaşayan Ermeniler merkezde yaşayanlara nazaran daha fazla tarım ve ticaretle uğraşmışlardır. Bu nedenle Türklerle birlikte yaşayan Ermeniler ortak bir kültüre de sahip olmuşlardır. Ayrıca Terme’de küçük de olsa gemi ve kayık yapımı için bir tersane oluşturulmuştur. (Köse, 2011: 89). Bu durumun nedeni ormanlık alanların fazla olmasıdır. Ayrıca burada üretilen kendir, gemi ve kayık yapımında kullanılan önemli bir mamuldür. İdari yapı bakımından Canik sancağı Samsun kazası ile birlikte 19 kaza ve 453 köyden oluşmaktadır. Kazalar arasında coğrafi ve nüfus olarak en büyük yerleşim merkezi Bafra kazasıdır. Terme ise Canik sancağının dördüncü büyük kazası olmakla birlikte 26 köye sahiptir. Terme’ye tabi olan Akçay kazası köy sayısı bakımından daha fazladır (Erler, 2009: 171). Terme, XVI. yüzyılda kaza olarak kayıtlarda yer almamasına karşın XVIII. yüzyıl kayıtlarında kaza olarak görülmektedir (Yolalıcı, 1998: 15). XVI. yüzyılda kaza statüsünde olmaması, buranın nahiye olduğu anlamına gelmektedir. İdari taksimatta yeri küçük de olsa Tersane-i Âmirenin büyük orandaki kereste ihtiyacı Çarşamba ve Termeden karşılanmıştır (Babacan, 2013: 1189).

1837 yılına ait kayıtlarda Terme kazası dâhilinde yer alan köyler: Fakir Ali ile Dut Bucağı, Yukarı Köy Bucağı, Koyunlu, Bekdi, Eynesillü, İman Alimi, Karabakçe, Aşağı Korfu, Aşağı Köy Bucağı, Fenik ile Bazıköy, Elma Köy, Kilidi ile Asa Şuaib, Yallu, Kuşçulu ile Cadır Akköy, Taşpınar Meşruk ile Ekrecilü, Ahalu ile Alişar, Kayırlu, Karacaköy, Zelihalı, Dandırlı, Bakraçlı, Süleymanlu ile Emir Yusuf ve Kır Kahraman, Murad Şuaib ile İshazlı ve Mahruclu ve Dağdıralı, Korkucak, Yukarı Korfu, Aşağı Kırçalı ile Yukarı Kırçalı, Kara Mahmud, Geçmiş gibi küçük yerleşim merkezlerdir (Erler, 2009: 186). Burada ifade edilen köyler bugünküleriyle aynı isimleri taşımaktadır. Yönetim ve idari yapılar değişiklik gösterse de Anadolu’nun birçok yerinde yer adları kendi varlıklarını devam ettirmektedir.

Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı’yla yeni bir siyasi ve idari yapıya yönelik adımlar atmıştır. Özellikle yönetim ve idari taksimat alanında hem coğrafi hem de isimsel değişiklik meydana gelmiştir. Eyaletlerin yerini *Vilâyetler* almaya başlamıştır. Canik sancağı da bu durumdan etkilenmiştir. *İdare-i Vilâyet Kanunu* ile eyaletlerin sınırları daraltılmıştır. Canik bir vilâyet statüsüne kavuşmuş ve yeni kazalar eklenerek Orta Karadeniz’in önemli bir kenti haline gelmiştir. Kazaların vilâyetlere uzaklık ve yakınlıkları idari taksimatta belirleyici unsur olmuştur. Ayrıca ulaşım ve hizmetler bakımından merkeze yakınlık kazalara fayda sağladığı gibi merkezin de aldığı kararların hızlı uygulanmasında etkili olmuştur. Vilâyet Kanunu’yla birlikte yapılan değişiklikler bir vilâyet merkezi oluşturulmasını zorunlu kılmış fakat bu konuda birkaç seçenek ortaya çıkmıştır. Vilâyet merkezi olarak Ordu, Ünye, Fatsa gibi yerler düşünülmüşse de yapılan incelemeler sonunda Canik üzerinde uzlaşmıştır. Bu sonucun doğmasında Canik’in coğrafi yapısı, denize konumu, siyasi, askeri, idari ve ekonomik yapısı etkili olmuştur. Özellikle geçmişte çok eskilere dayanan bir yerleşim yeri olması ve liman ticareti için Orta Anadolu’ya açılan bir hinterlandı ve de diğer yerleşim yerleri ile aralarındaki mesafe etkili olmuştur. Ayrıca nüfusun önemli bir kısmının tüccar olup ticaret yolu üzerinde bulunması vilâyet merkezi olmasında etkili olmuştur (Karagöz, 2008: 40).

Osmanlı dönemi Trabzon vilayet salnamesine göre bulgular ve yorumlar

1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi’nde Canik ve çevresinde yaşayan Gayrimüslimleri temsil eden ruhanî liderin Rum Metropoliti Seferinos Efendi adlı kişi olduğu beyan edilmiştir. Bu kişi, Canik merkez olmak üzere diğer kaza ve nahiyelerde bulunan Gayrimüslimlerin dinî ve adlî işlerinin takipçisi konumundadır. Diğer işlerin

takibinde Osmanlı Devletinin kanunlarına tabi olmuşlardır (Emiroğlu, 1993: 75). 1869 tarihli salnameye göre Canik sancağına bağlı Terme'nin bir nahiye olduğu belirtilmiştir. Bu salnameye göre hane ve nüfus sayıları şöyle:

Tablo 1. Salnameye göre hane ve nüfus bilgileri

Yıl	Köy	Müslim Hane	Gayrimüslim Hane
1869	55	2940	149

Yıl	Müslim Nüfusu	Ermeni Nüfusu	Rum Nüfusu	Toplam
1869	9681	669	107	10457

Kaynak: (Emiroğlu, 1993: 143).

1869 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Terme nahiyesinde yerleşik olan Müslüman ve Gayrimüslimlerin hane ve nüfus olarak sayıları verilmiştir. Nüfus olarak birinci sırada Müslümanların, ardından Ermeni ve Rumların geldiği görülür. Burada Osmanlı Devleti kadın nüfusunu sayım içerisine dâhil etmemiştir (Emiroğlu, 1993: 143). Yine salnameye göre Terme nahiyesinde bulunan cami, mescit, kilise, okul, imam, öğretmen, rahip gibi din görevlileri ve ibadethane sayıları şöyledir:

Tablo 2. Salnameye göre Terme nahiyesinde bulunan cami, mescit, kilise, okul, imam, öğretmen, rahip gibi din görevlileri ve ibadethane sayıları

Kilise	Rahip	Ermeni Etfal Mektebi	Ermeni Mektebi	Rum Etfal Mektebi	Rum Mektebi
4	5	18	3	6	1

Cami	Mescit	Eimme	Huteba	Müderriş	Etfal Mektebi	Normal Mektep	Medaris-i İlmiye
48	1	47	50	4	465	50	1

Kaynak: (Emiroğlu, 1993: 151).

Tabloda Terme nahiyesinde Müslüman ve Gayrimüslimlere ait olan ibadethaneler ve buralardaki görevliler ile mekteplerin sayıları verilmiştir. Osmanlı Devletinin en küçük idare biriminde dahi Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında hiçbir ayırım yapılmadığı açıkça görülmektedir. Eğitim alanına da önem verildiği okul sayılarından görülmektedir. Osmanlının hoşgörüsü ve birlikte yaşama siyaseti yıkılışına kadar başkentten en küçük yönetim birimine kadar kendisini göstermiştir (Emiroğlu, 1993: 151). Ayrıca salnameye göre Karadeniz'deki seyr-i seferlerin güzergâh ve günleri dahi beyan edilmiştir. Buna göre Fevaid-i Osmaniye Kumpanyası şirketi vapurlarının Çarşamba günleri İstanbul'dan hareketle: Ereğli, Amasra, İnebolu, Sinop, Samsun, Ünye, Ordu, Giresun, Trabzon ve Batum'a kadar sahil kazalarına sefer ettiği ve aynı güzergâhtan geriye döndüğü belirtilmiştir. Yabancı olan Rus Kumpanyası vapurlarının ise Cumartesi günü İstanbul'dan hareket ettiği İnebolu, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon ve Batum'a sefer ettiği ve aynı güzergâhtan geriye döndüğü; Fransız Kumpanyası vapurlarının Pazartesi; Avusturya Kumpanyası vapurlarının ise Cuma günü İstanbul'dan hareketle aynı deniz

yolunu takip ettiği belirtilmiştir. Kıyı sahili boyunca vapur seferleri hem yolcu taşıma hem de ticaret amaçlı gerçekleştirilmiştir (Emiroğlu, 1993: 165).

Tablo 3. 1870 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi 'nde Terme Nahiyesinin hane ve nüfus sayıları

Yıl	Köy	Müslüman Hane	Çerkez Hane	Rum Hane	Ermeni Hane
1870	35	1805	1210	40	109

Yıl	Müslüman Nüfusu	Çerkez Nüfusu	Ermeni Nüfusu	Rum Nüfusu	Toplam
1870	4960	3116	595	181	8852

Kaynak: (Emiroğlu, 1993: 187).

Tabloda 1870 yılına ait hane ve nüfus sayıları görülmektedir. Burada dikkat çeken Çerkezlerinde bu tarihlerde Terme kazasında yer aldıkları ve göç sonrasında Osmanlı Devleti tarafından Anadolu'nun farklı yerlerinde olduğu gibi Terme nahiyesine de yerleştirildikleri görülmektedir. Böylece Terme nahiyesinde hem nüfus bakımından hem de etnik bakımdan bir artış gözlenmiştir. Yeni yerleşim alanlarının oluşması tarım ve hayvancılıkta artış sağlamıştır. Bu da devletin sosyo-ekonomik alanda bir tasarrufu olarak gerçekleşmiştir (Emiroğlu, 1993: 187). İdari alanda yapılan değişiklikler ve nüfus artışı gibi etkenlerle Terme nahiyesi, Çarşamba kazası ile aynı statüye sahip olmuştur. 1870 tarihli salnamede Terme'de iki-üç köyde kestane ve gürgen cinsinden ağaçların çok olduğu, bunlardan tekne ve tabak yapıldığı, üretilenin bir kısmının deniz ticareti yoluyla İstanbul'a gönderildiği ifade edilmiştir (Emiroğlu, 1993: 237). Terme'nin ekonomik faaliyetinin sadece tarım-hayvancılık ve balıkçılığa dayanmadığı bunun yanında ağaç işleriyle de öne çıktığı görülmektedir. Terme kazası, ticaretini içinden geçen nehrin denize bağlanmasıyla gerçekleştirmiştir. Nehrin Karakuş Dağlarından gelip Fenk Karyesi civarında ve kasabaya yarım saat mesafede olup elli kiloluktan beş yüz kiloluğa kadar kayık ve sandalın gelip gittiği ifade edilmiştir (Emiroğlu, 1993: 295).

Rumlar ve Yahudilerin dışında Türklerle en fazla kaynaşan Ermeniler olmuştur. Çünkü Anadolu'nun fethinden bu yana Türkler Ermenileri kendilerine yakın olarak görmüşlerdir. Gelenek ve görenekleri birbiri ile benzeşen, aynı toprağı paylaşan iki millet ortak bir sosyo-kültürel yapı meydana getirmiştir. Özellikle Osmanlı Devletinin büyümesi ve gelişmesi ile Ermenilere siyasi alanda önemli görevler verilmiştir. Böylelikle Ermeniler tarım ve ticaretin dışında devlet kademelerinde memur olarak istihdam edilmişlerdir. Genellikle merkeze yerleşmiş olan Ermeniler, önemli görevlerde bulunmakla beraber ticaretle de uğraşmışlardır. Taşrada bulunanlar ise tarım ve hayvancılığın yanında küçük çaplı ticaretle uğraşmışlardır. Ermeniler ve Türkler arasındaki bu yakınlık Fransız İhtilali sonrası yayılan milliyetçilik akımının etkisi ile bozulmaya başlamıştır. Daha sonra Rusya'nın etkisiyle 1860'larda Doğu ve Orta Karadeniz sahasında yaşayan Gayrimüslimlerin birçoğu göç etmek istemişlerdir. Bu isteklerinin nedeni ekonomik ve siyasi olduğu kadar dinî bir nedene de dayanmaktadır. Rusya'nın politikası belki ekonomik belki de dinî bir amaca yöneliktir. Ayrıca Kırım ve Kafkasya sahalarından Samsun'a önemli bir göç hareketinin de gerçekleşmesi Canik vilâyeti nüfusunun artmasını sağlamış ve birtakım olumsuzlukları da beraberinde

getirmiştir (İpek, 1997: 41). Bu etkinin Ermeniler üzerindeki tesiri 88 yıl sonra meydana gelen Osmanlı-Rus savaşında kendini göstermeye başlayacaktır. Özellikle Ermeni Patrikhanesinin bağımsızlık ateşi ve buna dayanan devlet kurma fikri daha savaş başlamadan kendini açıkça göstermiştir. Rusya'dan gördüğü destekle harekete geçen birtakım Ermeniler önce Ayestefanos daha sonra da Berlin Antlaşması'ndan fayda sağlamak istemişlerdir. Bu doğrultuda yurt dışında bir araya gelen Ermeniler cemiyet kurmaya başlamışlardır. Cemiyetlerin silahlı gücü olan çeteler kısa süre sonra Anadolu'da faaliyete başlamıştır (Kuran, 2001: 40). Canik sancağı, Terme kazasında bulunan Ermenilerde 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının olumsuz etkisinden rahatsız olmaya başlamışlardır. Canik ve çevresinde meydana gelen Ermeni çetelerinin olayları, basın-yayımda yer alan haberler ve özellikle Rusya'daki Ermeniler Terme kazasında bulunan Ermenileri Rusya'ya göç etmeleri konusunda etkilemeye başlamışlardır. Fakat onların göç etmesini istemeyen Terme kazası eşrafi Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi* kendince birtakım yollara başvurmuştur. Konuyla alakalı olarak 1886 tarihli Canik Mutasarrıflığınca Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen evrakta, Terme kazasında otuz haneden oluşan Ermenilerin Rusya'ya göç etmek istedikleri ve onların bu göçüne müsaade etmeyen Terme kazası eşrafi Hacı Çukadarzâde Mehmet Efendi'nin onlara karşılıksız olarak kendi tapulu arazisinden vermek istediği, bu haberin Terme kazası Ermeni Murahhas Vekili Artin tarafından resmî bir yazıyla İstanbul'a gönderildiği ve alınan cevapta bu durumun araştırılmasının uygun olacağı bildirilmiştir. Ayrıca Terme kazası Meclis İdaresinin yaptığı tahkikata göre bunların Samsun ve Rusya'da bulunan akrabalarının tahrik ve teşvikinden göç etmek istedikleri anlaşılmıştır. Bu resmî yazıya göre eşraf Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin Ermenilere yönelik bu faaliyetinden ziyade Terme-Çarşamba kazaları arasında bir yol yaptırdığı belirtilmekle birlikte nehir üzerine üç adet on yedi menfezli bir köprü yaptırdığı bunun dışında birkaç tane de Rüştüye Mektebi inşa ettirdiği beyan edilmiştir (B.O.A. İ-DH-01030-081134-002-001). Terme kazası eşrafi Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin Ermenilerden başka Çerkez ve Gürcü muhacirlerin iskânlarında gerekli yardım ve hassasiyeti gösterdiği de ifade edilmiştir. Böylelikle bir etnik grubu diğer etnik gruptan ayırmamış ve toplumsal birlik sağlama yoluna gitmiştir. (B.O.A. İ-DH-01030-081134-003-001). Bu resmî belgelere göre Terme kazasında sadece Ermenilerin bulunmadığı, Çerkez ve Gürcü topluluklarının da burada iskâna tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin göç etmek istedikleri dönemde diğer etnik gruplar da burada yerleştirilmiş ve ihtiyaçları Osmanlı Devletince karşılanmıştır.

1887 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen resmî yazıda Rusya'ya göç etmek isteyen Ermenilerin otuz hane olup üç yüz kişilik bir kabile olduğunu ve bu kafilenin göçünü engellemek isteyen Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendinin yaptıklarını Ermeni Murahhasının İstanbul Patrikhanesine bildirdiği ifade edilmiştir. Patrikhane ise bu durumun Osmanlı Devleti tarafından tetkik edilmesini sonuca göre hareket edilmesini istemiştir. Ermenilerden başka Çerkezlere ve Batum Gürcülerine de çift hayvanı bağışlayan Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi bu faaliyetiyle Osmanlı Devletinin farklı etnik gruplara uyguladığı hoşgörü ve iskân siyasetini kazadan göç etmek isteyen ve kazaya yerleşen muhacirler için de uygulamıştır (B.O.A. İ-DH-01030-081134-004-001). Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin Terme kazasında gerçekleştirdiği sosyal, ekonomik ve eğitim faaliyetleri buranın kalkınmasında etkili olmuştur. Tarımsal

*Bu kişinin Terme kazasının ileri geleni olduğunu, Çukadarzâde lakabının ise Osmanlıda Padişah'ın iç giyiminden sorumlu kişilere verilen bir unvan olduğu bilinmekle birlikte, bir ihtimal bu kişinin babasının saray mensubu olup buradan emekli olduğunu ve Osmanlı Devleti tarafından Terme toprağının önemli bir kısmını kendisine Arpalık (Emeklilik Payesi) olarak verildiğini tahmin ediyorum.

faaliyetlerde artış sağlanması ekonomik canlılığı beraberinde getirmiştir. İlk, orta ve lise öğreniminin gerçekleştirilmesi için okullar açılmış, sosyal ve kültürel alanlarda birlik sağlanmıştır. Trabzon salnamelerine baktığımızda bu faaliyetlerin sayısal sonuçlarını açıkça görmekteyiz. Tüm bu ve benzeri çalışmalarından yola çıkarak, Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin ödüllendirilmesi doğrultusunda 1888'de Trabzon vilayetine resmî bir yazı gönderilmiştir (B.O.A. DH-MKT-01400-00051-001-001). Osmanlı Devlet geleneklerine göre bir kimse devlet adına veya kendiliğinden önemli faaliyetler gerçekleştirirse, bir hayırda bulunursa devlet tarafından ödüllendirilirdi. Bu durumda kişiye paye, nişan, rütbe veya paşalık unvanı verilirdi. İstanbul'dan gönderilen cevaba göre Terme kazası eşrafından Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'ye çalışmalarından dolayı *Mirîmiranlık* rütbesi uygun görülmüştür (B.O.A. DH-MKT-01428-00078-001-001). Osmanlı, köklü ve sağlam bir devlet teşkilatına sahip olmasının yanında en küçük idari biriminin dahi başında bulunan kişiye görevi icabı mutlaka bir rütbe ya da paye vermiştir. Verilen bu unvan ve lakapların resmî bir karşılığı vardır. *Mirîmiranlık'ta* bunlardan birisidir. Bu rütbenin anlamına bakıldığında Kâmûs-ı Türkî'de "*Paşalık*" olarak geçmektedir (Sami, 1978: 1441).

Terme kazası küçük bir yönetim birimi olmasına karşılık arazi yönünden çok verimli bir ovardır. Diğer kıyı kentlerine göre denizden biraz daha içeride ve akarsularla beslenen verimli araziye sahip olması buraya gelen göçmenlerin yerleştirilmelerinde kolaylık sağladığı gibi arazinin tarıma açılması içinde önemli olmuştur. Bu coğrafi durumu iyi değerlendiren Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi, yeni tarımsal toprakların açılmasını sağladığı gibi kaza ekonomisinin de canlanmasına yardımcı olmuştur. Bu ve benzeri faaliyetlerin karşılığı olarak 1887 tarihli resmi yazıda padişah tarafından gereğinin yapılarak Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesine karar verildiği Trabzon vilayetine bildirilmiştir. Kazada Türklerle birlikte Ermeni, Çerkez ve Batum Gürcülerine yeteri kadar arazi ve bunun yanında çift hayvanı bağışlayıp geçimlerini sürdürmelerini sağladığından ve birçok hayır işi gerçekleştirdiğinden rütbesinin *Istabl-ı Amire*'ye çıkarılmasının uygun olacağı beyan edilmiştir (B.O.A. İ-DH-01030-081134-005-001).

Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin Terme kazasında bulunan Ermenilere yönelik olumlu faaliyetleri onların bu topraklardan göç etmesini engellediği gibi Sultan 2. Abdülhamit'in izlediği siyaset gereği Osmanlı-Rus savaşının olumsuz etkisi biraz hafifletilmiş ve Türklerin Ermenilerle olan bağlarının yeniden güçlenmesini sağlamıştır. Her iki etnik grubunda bu topraklarda birlikte meydana getirdikleri bir kültür ortamı mevcuttur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan isyanlar ve bağımsızlık faaliyetleri bir kısım büyük devletlerin bu durumu kendi lehlerine çevirmelerini sağladığı gibi Ermenileri de birtakım hayali düşünceler etrafında toplamak istemişlerdir. Böyle bir durumun ortaya çıkması için Osmanlı Devleti sınırları içinde farklı yerlerde yaşayan Gayrimüslimler, dışarıda yaşayan soydaşlarının da çağrıda bulunması ile birlik ve beraberlik ortamının bozulmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti içinde Ermenilerin nüfus olarak fazla olması ve Rusya sınırları içinde de Ermenilerin bulunması, durumun vehametini ortaya koymaktadır. Terme kazası Ermenilerinin bu olaylardan etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Canik Bölgesi'nde Ermenilerin çete faaliyetleri görülmüşse de Terme kazasında yaşayan soydaşlarının sadece bir kısmı buna katılmıştır. 1886-1891 tarihleri arasında Ermenilerin bu bölgede olumsuz faaliyet içinde olmadıkları bildirilmiştir. Ayrıca kazadaki Ermenilerin isyan etmek yerine, göç etmeyi tercih etmeleri de onların bağımsızlık faaliyetleri düşüncesi

içinde olmadıklarının göstergesidir. Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin bu durumdan yararlanması ve Ermenilerin kazada kalmalarını sağlaması olumsuzlukların yaşanmasına da engel olmuştur. Terme kazası Ermeni heyet başkanı olan Artin, Çukadarzâde Hacı Mehmet Efendi'nin kendilerine karşı yapmış olduğu yardımları Patrikhaneye ve Osmanlı sarayına bildirmeleri onların memnuniyetinin göstergesidir. Terme kazası Ermenileri bu gelişmeler sonunda göç etmekten vazgeçmişlerdir.

Sonuç

XVIII. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Devletinin yaşadığı sorunların merkezinde bulunan millet Ermeniler olmuştur. Terme kazasında yaşayan Ermenilerin bu dönemde karşılaştıkları durum diğerlerine göre daha farklı gerçekleşmiştir. Anadolu da uzun süre Türklerle yaşayan Ermenilerin bir kısmı olumsuz şartlardan istifade edip bağımsızlık istemeye ve bu doğrultuda devlete isyan etmeye başlamıştı. Fakat Terme kazasında yaşayan Ermeniler ise böyle bir tavır sergilememiş, göç etmeyi tercih etmişlerdir. Bu durumun yaşanmasında sadece olaylar değil kazada yaşayan Ermenilerin Rusya da yaşayan akraba ve ırkdaşlarının da etkisi olduğu Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır. Ermenilerle burada uzun yıllar komşuluk yapan ve aynı toprağı paylaşan kaza eşrafi Çukadarzade Hacı Mehmet Efendi bu duruma kayıtsız kalmamıştır. Gerekli siyasi, sosyal ve ekonomik desteği sağlayarak onların göç etmelerine engel olmaya çalışmıştır. Onun bu faaliyeti Osmanlı Devletinin gözünden kaçmamış, kendisine terfi ve takdir verildiği Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır. Çukadarzade Hacı Mehmet Efendinin bu yaklaşımı Osmanlı Devletinin ve milletin hoşgörülü, din, dil ve ırk ayrımı gözetmeyen bir anlayış yapısına sahip olduğunun da göstergesidir. Terme kazasında yaşananlar Türklerin Teba-i Sadıka olarak onurlandırdığı Ermenilerin kendileri için ne kadar önemli olduklarının bir örneğidir.

Kaynaklar

Başbakanlık OsmanlıArşivi. (B.O.A), İ-DH-01030-081134-002-001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (B.O.A), İ-DH-01030-081134-003-001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (B.O.A), İ-DH-01030-081134-004-001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (B.O.A), İ-DH-01030-081134-005-001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (B.O.A), DH-MKT-01400-00051-001-001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (B.O.A), DH-MKT-01428-00078-001-001.

Babacan, Hasan (2013). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çarşamba Kazasında Nüfus ve Sosyal Yapı. *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*. C.II, 1189-1235.

Emiroğlu, Kudret (1993). *Trabzon Vilayeti Salnamesi / 1869*. Ankara: Trabzon Vakfı Yayınları.

- Erler, Yavuz Mehmet (2009). Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-ı Canik (1837). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Der.*, 2/8. 169-190.
- İpek, Nedim (1997). Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme. *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim fakültesi Dergisi*, X, I. 29-45.
- Karagöz, Rıza (2008). Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilâyete Dönüştürme Projesi (1885). *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Der.*, IV. 29-43.
- Köse, Osman (2011). Canik'in Osmanlılara Geçişi ve Canik'te İktisâdi Hayat. *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*. Cilt I. Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 79-116.
- Kuran, Ercüment (2001). Tarihte Türkler ve Ermeniler. *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Cilt I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 39-46.
- Öz, Mehmet (1999). *XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sami, Şemseddin (1978). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tellioğlu, İbrahim (2011). Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik. *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cilt I. 26-73.
- Yolalıcı, Emin M. (1998). *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

